

С. Д. Гринько (Русу)

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету та права,
старший науковий співробітник
Подільської лабораторії Науково-дослідного
інституту приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України

УДК 340.15+347

РЕЦЕПЦІЯ ІНСТИТУТУ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ РИМСЬКОГО ПРАВА В ШЕСТИКНИЖЖІ АРМЕНОПУЛА

Проводиться порівняльний аналіз основних засад деліктних зобов'язань за римським приватним правом і Шестикнижжям Арменопула. Робиться висновок про значення Шестикнижжя Арменопула як джерела пізнання римського приватного права про деліктні зобов'язання, а також Закона Аквілія як діючого римського джерела на українських, молдавських і румунських землях до 1862 р.

Ключові слова: римське приватне право, Шестикнижжя Арменопула, деліктні зобов'язання, рецепція.

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву в значенні римського приватного права для національних правових систем. Сьогодні ніхто не задається питанням: навіщо нам вивчати право держави, якої не існує — мертве право? Це зумовлено значенням римського приватного права для національних правових систем.

Національні правові системи ґрунтуються на однакових загальних принципах, правовій культурі, правовій доктрині, правових традиціях, санкціонованих і несанкціонованих звичаях та ін. Саме вони становлять, насамперед, основу будь-якої правової системи і сім'ї. Саме вони створюють фундамент і наповнюють собою кожну національну правову систему і правову сім'ю [1, с. 157–171]. Такий міцний фундамент національним правовим системам надало римське приватне право завдяки рецепції.

Традиційно рецепцію римського приватного права пов'язують з прямим і непрямим (опосередкованим) запозиченням його ідей і положень. Пряма рецепція відбувається тоді, коли сприймаються ідеї і положення римського приватного права безпосередньо з першоджерел права Стародавнього Риму. Непряма рецепція, навпаки, є сприйняттям не безпосередньо через першоджерела, а через право інших держав, де цей процес уже відбувся. Для встановлення факту рецепції римського приватного права прямого виду достатньо порівняти дві правові системи: римську і місцеву. Довести рецепцію непрямого виду набагато складніше, оскільки необхідно встановити зв'язок між положеннями римського права і права першої країни — реципієнта, а також між правом першої країни реципієнта і правом наступної країни реципієнта, відкидаючи місцеві традиції першої. Внаслідок прямого впливу римського приватного права сформувалася візантійська правова система. Правові системи Західної і Східної Європи зазнали непрямого впливу римського права. Зокрема, становлення і розвиток правової системи в Україні здійснювалися під впливом римського приватного права через візантійське, французьке, німецьке, польське, чеське, австрійське, російське право (непряма рецепція). Одним із джерел пізнання римського приватного права на українських землях (також молдавських і румунських) було й Шестикнижжя Арменопула [1; 2].

На відміну від інших джерел пізнання римського приватного права в Європі,

Шестикнижжя Арменопула можна розглядати як закон, яким постанови Риму визнавалися діючим правом на цих територіях: “Повинні дотримуватися місцеві закони, а якщо їх немає, то звичаї, а якщо їх немає, то застосовувати постанови Риму” (I. I) [1, с. 7]. Тобто римське приватне право становило фундамент формування правових систем України, Молдови і Румунії не лише завдяки непрямій рецепції (через Шестикнижжя Арменопула), але й прямій (безпосередньо через постанови Риму).

Значення римського приватного права для національних правових систем та його рецепції було і є предметом дослідження багатьох науковців як XIX ст., так і радянських часів (П. Виноградова, С. Муромцева, П. Соколовського, В. Бека), так і сучасних (Є. Харитоновна, З. Мельник, В. Гутєвої, В. Гончаренко, Р. Достдар, П. Федосєєва, Д. Прутяна, Г. Пучкової та ін.). Однак Шестикнижжя Арменопула вони не розглядали як джерело рецепції римського приватного права в Європі, навіть про нього не згадували. Мабуть це можна пояснити відсутністю відомостей про нього в підручниках з історії держави і права. Про Шестикнижжя Арменопула як джерело права мова йшла лише у працях Л. Кассо “Общие и местные гражданские законы” (1896 р.) і “Византийское право в Бессарабии” (1907 р.) [2; 3]. Однак юрист обмежився значенням даного джерела лише як місцевого бессарабського закону, навіть не аналізуючи його структуру та зміст.

Для того щоб з’ясувати загальну картину поступового розвитку права правових систем Молдови, Румунії і України для розкриття загальних законів Риму, від яких залежав цей розвиток, виникає потреба у детальному аналізі значення і змісту Шестикнижжя Арменопула. Саме в цьому полягає історичне значення даного джерела права, оскільки за визначенням Р. Ієрінга, замкнутість є смертельний гріх народів, бо вищим законом історії є спілкування [4, с. 6].

Шестикнижжя Арменопула становить для нас інтерес також в контексті ідеологічного, догматичного і юридичного джерела пізнання. Наслідуючи ідеї римських юристів, у Шестикнижжі Арменопула найбільш розробленою була система зобов’язань. Як відзначав М. Л. Дювернуа, система зобов’язань ніде не розроблена в такій мірі, як у римському праві [5, с. 19]. Тому, на думку науковця, для правильного розуміння поняття про зобов’язання, на відміну від права речового, вихідним має бути визначення зобов’язання із римського права [5, с. 19].

Одним із перших і найбільш складним інститутом зобов’язального права були деліктні зобов’язання, які виступали правовим оформленням реакції суспільства на процеси патологічні — порушення приватних прав та інтересів. З’ясування значення і системи деліктних зобов’язань, умов їх виникнення, суб’єктного складу за Шестикнижжям Арменопула, у порівнянні зі змістом римських джерел, дозволить нам зробити висновок про його значення як джерела пізнання римського приватного права в Європі та для процесу рецепції. Саме такими міркуваннями зумовлено вибір теми даного дослідження.

Визначити вплив римського права в Молдавії і Румунії (Валахії) в кінці середніх віків складно, тому що відсутні юридичні збірники і офіційні пам’ятки. Про рецепцію візантійських юридичних збірників згадував молдавський князь Дмитро Кантемир, який у своєму оповіданні “Описание Молдавии” зазначав, що молдавський князь Олександр I (Добрий), одночасно з короною з Візантії, прийняв грецькі закони, що містилися у царських книгах, та із пространих книг вибрав те, що становить сьогодні закони Молдавії [6, с. 16–17].

Із другої половини XVIII ст., спочатку в Румунії (Валахії), де грецький вплив був сильніший, а згодом і у Молдавії, зустрічаються судові рішення на підставі положень Ручної книги законів (XV ст.), яка увійшла в історію як Шестикнижжя Арменопула, за іменем автора Константина Арменопула. Вона шість століть зберігала значення правового джерела чи судового довідника на двох європейських територіях: у королівстві Грецькому і в Бессарабській губернії. Для цих територій її друкували грецькою, латинською, два рази німецькою, молдавською, російською мовами, оскільки інші візантійські збірники або повністю були забуті, або рідко відкривалися візантологами, а компіляція самого

Юстиніана вже перестала на материку відігравати роль пам'ятника діючого права [6, с. 42].

За основу Шестикнижжя автор взяв Прохірон, складений за імператора Василя Македонянина. Прохірон Арменопула майже не відрізнявся від інших пам'яток візантійського права, хоча в ньому відсутня будь-яка самостійність або індивідуальність автора [6, с. 45]. Праця Арменопула, писав Л. О. Кассо, стала для греко-румунських народів балканського півострова головним юридичним довідником, де містилося збережене право попередніх періодів [7, с. 6]. Після 1453 р. він був відомий уже на Заході, де його сприйняли як останній юридичний пам'ятник неіснуючої вже імперії.

Візантійське право стало поступово проникати до молдавського життя шляхом застосування у судовій практиці. Цій рецепції сприяла не лише потреба у додаткових нормах, але й слава візантійського імені, як і на Заході компіляція Юстиніана утвердилася завдяки престижу Римської імперії. Крім того, в Молдавії XVIII ст. грецька мова, якою було написано компіляцію Арменопула, ставала офіційною мовою, як латинська мова на Заході проникала до юридичної практики одночасно з рецепцією [6, с. 25].

З моменту укладення миру Росії з Оттоманською Портою (5 серпня 1812 р.) до Росії було приєднано Східну Молдавію або Бессарабію (Хотинь, Бендери, Келію, Ізмаїл, Акерман та інші торгові міста). У Статуті про створення Бессарабської області (29 квітня 1818 р.) було вказано на необхідність керуватися в цивільних справах звичаями і місцевими законами. Із цього правила був виняток, що в усіх цивільних справах, де позиває і відповідає казна, необхідно застосовувати загальні закони Росії. Кримінальні справи слід вирішувати за законами Російської імперії [8, с. 11].

Під місцевими бессарабськими законами розуміли постанови молдавських володарів, які були видані до 1812 р. і визнані Росією. Однак таким законом могла вважатися лише Соборна грамота 1785 р. [6, с. 39]. Разом із тим місцеве населення в Бессарабії продовжувало вважати основним джерелом права земський звичай, а базиліки (римське право) сприймало як допоміжне джерело. Тому Верховною Радою Бессарабської області в 1826 р. були визнані як довідники закони Арменопула, які використовувалися в судовій практиці для доповнення і подальшого розвитку місцевого права, для чого їх і було перекладено російською мовою [6, с. 39].

За Шестикнижжям Арменопула на деліктні зобов'язання, насамперед, покладалося виконання превентивно-виховної функції, що чітко прослідковується у формулюванні окремих його норм: “якщо хтось пошкодив чи вибив око у іншого, тому вчинити теж саме, щоб це свідчило всім про його злий проступок” (VI. 1) [3, с. 200]. Тобто, санкція за вчинений делікт свідчить про “злий проступок” особи не лише при застосуванні до конкретного правопорушника, але і при закріпленні в законі. Крім того санкція діє не тільки на правопорушника, а й на всіх осіб, виховуючи правопорушника та попереджаючи вчиненню нових деліктів.

Наслідуючи римську правову доктрину, Арменопул в своєму Шестикнижжі санкціонує приватну помсту, що передбачала таку міру покарання як таліон (“*talio*”): “Око за око, руку за руку” (VI. 1) [3, с. 200]. При цьому система таліону діяла при завданні шкоди здоров'ю, життю людини, явній крадіжці. Однак в окремих випадках, за традицією децемвірів, позбавляти життя людини дозволялося за встановлених законом обставин. Таким чином таліони містили ідею помсти і були формою її прояву. Однак, на відміну від кровної (необмеженої) помсти, відносно таліону було визначено: хто має право на помсту, способи і межі її здійснення.

Поряд із системою таліонів у Шестикнижжі Арменопула застосовувалася й система композицій, які вже містилися в Законах XII таблиць: “Взамін карі “око за око, руку за руку” застосовувати майнову санкцію у вигляді позбавлення двох третин свого маєтку” (VI. 1) [3, с. 200]. Тобто композицією був приватний штраф, який сплачувався потерпілому, який мав ним задовольнитися без застосування помсти. Вибір санкції залежав від статку порушника: був заможний, — застосовувалася композиція, якщо бідний, то, — таліон.

Таким чином, виконання превентивно-виховної функції деліктної відповідальності

вбачається також у санкціонуванні систем таліону і композиції як характерних ознак тієї епохи.

Деліктні зобов'язання породжували негативні наслідки майнового характеру для правопорушника: відшкодування завданої шкоди. Застосування такої майнової санкції призводило до зменшення чи позбавлення майнових благ правопорушника для відновлення майнової сфери потерпілої особи: “Якщо пошкоджено тіло невольника, то, крім витрат на лікування і втрачений час роботи, слід було сплатити втрачену ціну невольника” (VI. 1) [3, с. 200]. Тобто, деліктні зобов'язання за Шестикнижжям Арменопула виконували відновну функцію. Завдяки правовідновлювальній функції відповідальність за приватний делікт відрізнялася від відповідальності за публічний делікт, якій також був властивий майновий характер (наприклад, публічний штраф, конфіскація майна правопорушника).

За римською традицією за юридичними наслідками делікти поділялися на публічні та приватні. Публічними деліктами визнавалися кримінальні злочини проти публічного, громадського порядку, які одночасно могли посягати на інтереси окремої людини, тому винні підлягали публічному покаранню у вигляді смертної кари, позбавлення волі чи громадянства, тілесного покарання, позбавлення майна на користь державної казни тощо. Приватні делікти виникали тоді, коли було завдано шкоди чи збитків, тому розглядалися як підстава виникнення деліктного зобов'язання для захисту майнових інтересів потерпілої особи. Відповідно майнове задоволення за вчинення приватного делікту одержував потерпілий, а не держава. При цьому застосовувався позовний захист з ініціативи самого потерпілого: “Позови походять із договору, із проступку (факту, — грец. уточн.) чи від виконання чого-небудь” (I. III) [2, с. 29]. Таким чином, джерелом зобов'язань були лише приватні делікти.

Притримуючись римської правової традиції за Шестикнижжям Арменопула система приватних деліктів носила замкнутий характер, оскільки містила вичерпний їх перелік: крадіжка (*furtum*), пошкодження чи знищення чужих речей (*damnum injuria datum*), образа (*injuria*).

Відносно крадіжки, то виділяли два різновиди *furtum*: явна крадіжка (*furtum manifestum*) та неявна крадіжка (*furtum nec manifestum*). Так, якщо злодія спіймано на місці злочину, то мав місце *furtum manifestum*. І, навпаки, якщо його не спіймано на місці злочину, то — *furtum nec manifestum*. Римська санкція за *furtum* (T.VIII.16) [9, с. 197] відображалася в Шестикнижжі Арменопула: “Той хто вчиняє крадіжку вдень, якщо він явний крадій, засуджується до сплати в четверо, а якщо він не явний, то вдвоє” (VI. V). Наслідуючи децемвірів (T.VIII.12) [9, с. 196], за *furtum manifestum* дозволялося покарання за принципом таліону — “вбити на місці злочину”. Однак, на відміну від римського права, яке надавало потерпілому право вибору покарання правопорушника, право застосувати таку санкцію надавалося за умови, що “не можна було помилувати нічного злодія без небезпеки для себе” (VI. V) [3, с. 214].

Вихідною точкою побудови норм про деліктні зобов'язання внаслідок пошкодження чи знищення чужих речей був римський Закон Аквілія: “З усіх законів відносно збитків найважливішим визнавався Закон Аквілія” (VI. I) [3, с. 199]. Зміст цього Закону було поширено на всі випадки завдання майнової шкоди (як речам, так і тілу людини). Розмір відшкодування визначався по-різному для пошкодженої чи знищеної речі, а також при ушкодженні здоров'я людини чи завдання їй смерті.

За римською традицією великого значення в Шестикнижжі Арменопула надавалося безчестю людини, що спричиняло їй психічних страждань: “Коли є два позови, з яких один важливіший за кількістю, а в іншому мова йде про безчестя, то надається перевага позову про безчестя” (I. III) [2, с. 30]. Слід зауважити, що за образу у формі безчестя встановлювалася також кримінальна відповідальність: “Хто звинуватив когось-небудь у скоєнні злочину повинен протягом двох років довести своє звинувачення, інакше позбавляється четвертої частини маєтку і визнається безчесним” (I. II) [2, с. 17].

Таким чином, система деліктних зобов'язань будується не на загальному та єдиному понятті делікту, а на окремих його видах. Тому для подання позову про

відшкодування шкоди чи збитків слід було підвести його до окремого делікту. Від об'єктів посягання правопорушника залежав вибір способу відшкодування завданої шкоди, обчислення розміру відшкодування майнової шкоди.

Деліктні зобов'язання (по відшкодуванню шкоди) вважалися такими, що не передаються у спадщину: “Позов про крадіжку не переходить проти спадкоємців” (VI. V) [3, с. 213]. Така ситуація була зумовлена тією обставиною, що порушені майнові права потерпілої особи захищали штрафними позовами. Відповідно застосування їх до правонаступників правопорушника вважалося несправедливим, як і за римським правом (Д. 47.1.1). Однак до спадкоємців переходило право подати позов із приватного делікту: “Позов за яким слідує важливе покарання, якщо почато тяжбу, переходить до спадкоємців” (I. III) [2, с. 30]. На відміну від деліктних позовів, наслідуючи ідеї римських юристів, “позов про повернення хазяїну речі та позов до того, хто управляв справами, переходить завжди до спадкоємців і проти спадкоємців” (I. III) [2, с. 32].

За Шестикнижжям Арменопула деліктні зобов'язання вважалися тимчасовими: “Позови не вічні, тобто за одну ту саму справу не можна вічно просити, тобто встановлюється строк зі спливом якого будь-яке право позову припиняється” (I. III) [2, с. 25]. Тобто, деліктні зобов'язання існували протягом строку позовної давності, який за римською традицією дорівнював одному року. Для виникнення деліктних зобов'язань необхідним було встановити умови, що дозволяли кваліфікувати поведінку завдавача шкоди як правопорушення. До таких можна віднести наявність шкоди, протиправність її завдання, зв'язок між причиною (протиправним завданням) і наслідком (шкодою), вину.

Вихідною точкою побудови деліктних зобов'язань за Шестикнижжям Арменопула була наявність шкоди. Такий висновок можна зробити із назви книги VI “Про шкоду чи збитки”, де мова йде про окремі делікти. Тобто шкода розглядалася як сам делікт, наслідуючи в цьому ідеї римських юристів: “*Noxia autem est ipsum delictum*”, шкода є самим деліктом [10, с. 387]. Крім того із назви даної книги випливає, що за Шестикнижжям не проводилося розмежування понять “шкода” і “збитки” (у римських джерелах категорії “шкода” і “збитки” позначалися єдиним терміном “*damnum*”).

Відповідальність за шкоду, завдану деліктом мала як відновлювальний, так і штрафний характер. Насамперед, завдавач шкоди зобов'язувався відшкодувати реальну шкоду (збитки): повернути господарю виту тварину (VI. V) [3, с. 215], сплатити вартість пошкодженої чи викраденої речі (VI. V) [3, с. 215], сплатити витрати за лікування потерпілого (VI. I) [3, с. 200].

Відшкодуванню підлягала також упущена вигода, тобто неoderжаний прибуток: “Якщо пошкоджено тіло невільника, то, крім витрат на лікування, оплачувався втрачений час роботи” (VI. 1) [3, с. 200]. Якщо шкоди було завдано власнику речі внаслідок її крадіжки, то на крадія покладався обов'язок не лише повернути викрадену річ, але й “oderжані доходи з неї, навіть тоді, коли про це мова не йшла” (I. XII) [2, с. 111].

Відображаючи ідеї римських юристів, відшкодовувалася не лише пряма шкода, завдана безпосередньому об'єкту посягання, але й непряма, завдана потерпілому внаслідок посягання на будь-які інші інтереси. Так, “якщо пошкоджено тіло невільника, то, крім витрат на лікування і втрачений час роботи, слід було сплатити втрачену ціну невільника” (VI. 1) [3, с. 200]. Тобто непряма шкода не ототожнювалася із упущеною вигодою. Основна різниця між цими поняттями полягала у об'єктах посягання: при упущеній вигоді шкода завдавалася безпосередньо об'єкту посягання (“втрачений час роботи”), а при непрямої шкоді потерпали інші інтереси потерпілого, але пов'язані із безпосереднім об'єктом посягання (“втрачена ціна невільника” при майбутньому продажі невільника).

За Шестикнижжям Арменопула розрізняли штрафні збитки: “Якщо дика чи не покорена тварина завдасть шкоди іншим предметам (не завдасть смерть чи ушкодження здоров'ю людини, — С. Г.), то стягується подвійна ціна збитків” (VI. 1) [3, с. 199].

Таким чином шкода, завдана деліктом за Шестикнижжям Арменопула відшкодовувалася за принципом повного відшкодування, що полягав у покладенні на завдавача шкоди обов'язку її відшкодувати в повному обсязі, відшкодувати реальну шкоду (збитки), упущену вигоду, непрямую шкоду (збитки). Застосування даного принципу дозволяло відновити потерпілому всі втрачені майнові блага. Покладення на завдавача шкоди обов'язку сплатити штрафну шкоду (збитки) здійснювалося за принципом підвищеної кратної відповідальності, що надавало деліктним зобов'язанням штрафного характеру.

На відміну від римського приватного права, де юристи постійно наголошували на протиправності як обов'язковій ознаці завдання шкоди деліктом ("Аквілієв закон застосовується лише тоді, коли раба або рабину було вбито протиправно" (Д. 9. 2. 3) [10, с. 393], за Шестикнижжям Арменопула вказівка на протиправність міститься лише в одній нормі, при цьому сформульована в зворотній формі: "Якщо, рятуючи свій будинок від пожежі, зруйновано будинок сусіда, щоб полум'я від будинку сусіда не перекинулося на його будинок, той не засуджується як за протиправний проступок (курсив наш — С. Г.) і не відшкодовує завдані збитки за Законом Аквілія" (VI. 1) [3, с. 199]. Такий підхід законодавця можна пояснити звернувшись до змісту норми: "Повинні дотримуватися місцеві закони, а якщо їх немає, то звичаї, а якщо їх немає, то застосовувати постанови Риму" (I. 1) [2, с. 7]. А в наступній нормі про шкоду чи збитки вказується, що "з усіх законів відносно збитків найважливішим визнавався Закон Аквілія" (VI. 1) [3, с. 199]. Таким чином, застосовуючи зміст римського Закону Аквілія, можна зробити висновок про віднесення до обов'язкових умов виникнення деліктних зобов'язань за Шестикнижжям Арменопула протиправної дії, "вчиненої не за правом, що означає проти права, тобто так, начебто вбивство скоєно за наявності вини" (Ульпіан) (Д. 9. 2. 5. 1) [10, с. 393]. До основних ознак протиправності відносили порушення норм об'єктивного права та зв'язок із виною завдавача шкоди.

Протиправна поведінка завжди виражалася у конкретній формі, тому поза нею не існувала. Як і за римським приватним правом, за Шестикнижжям Арменопула протиправна поведінка виражалася лише у формі дії (*delicta in commissione*), що спричиняла втрати як у майновій сфері потерпілого, так і шкідливі наслідки в сфері немайнових відносин.

Шкода мала бути завдана особою безпосередньо (шляхом безпосереднього впливу особи на річ) тілесним доторканням. Якщо такий вплив особи на річ був відсутній, відсутньою була протиправність, тому слід було подати позов за фактом завдання шкоди, а не за фактом вчинення делікту. При цьому на особу, з вини якої завдано шкоду, покладалася обов'язок відшкодувати не реальну шкоду (збитки), а штрафну шкоду (збитки): "Той, хто вдарив чи поранив коня, повинен платити в два рази більше, оскільки він (кінь, тварина, — С. Г.) завдав шкоди не своїм тілом" (VI. 1) [3, с. 200].

Не будь-який відступ від приписів права визнавався протиправним. За Шестикнижжям Арменопула шкода не вважалася такою, що завдана протиправно у випадках самозахисту. Самозахист відносився до таких способів захисту, які кожен мав право застосовувати для збереження власного права. Розрізняли два способи самозахисту: самооборона та крайня необхідність.

Самооборона застосовувалася тоді, коли відбувся напад на особу чи відбирали її майно. При цьому встановлювалися межі її правомірності: "Будь-яка людина має право відбивати силу силою, зброєю зброєю" (I. XI) [2, с. 99]. За римською традицією законодавець надавав право вийти за встановлену межу при вбивстві злодія, якого вночі застали на місці злочину: "Хто вбив нічного крадія, не підлягав покаранню, тільки тоді, коли не міг помилювати його без небезпеки для себе" (VI. V) [3, с. 214]. Вказівка на умову застосування такої санкції для крадія була одночасно умовою правомірності самооборони: мало місце при створенні реальної загрози завдання шкоди та шкода, завдавалася лише тій особі, від якої виходила така загроза.

Наслідуючи ідеї римських юристів, за Шестикнижжям Арменопула заборонялося здійснення самозахисту у формі самоуправства. Головна відмінність між самообороною

та самоуправством полягала у тому, що самооборона означала підтримання власною силою існуючого положення речей при посяганні на нього інших осіб шляхом опору при порушенні права особи. Натомість самоуправством вважалося відновлення власними силами положення, відповідно до суб'єктивного права. До самоуправства відносили здійснення права вимоги шляхом відібрання боргу, власної речі, будь-яке самозадоволення. Наприклад, “хто без вироку суду примусово відбирає у іншого свою річ, той позбавляється її назавжди; якщо річ була чужа, то повертає саму річ і її вартість” (VI. VII) [3, с. 222]; “хто поранить чи заб'є чужого бика чи осла, якщо знайде його на своєму полі при псуванні врожаю, замість того, щоб передати тварину господарю і вимагати від нього відшкодування збитків, той повинен повернути господарю бика за бика, осла за осла” (VI. VII. 4) [3, с. 244]. При цьому самооборона вважалася правомірною дією, а застосування самоуправства протиправною, тому воно заборонялося.

Для усунення небезпеки, що загрожувала завданням шкоди, застосовувався такий спосіб самозахисту, як крайня необхідність. Питання про крайню необхідність виникало тоді, коли для захисту особистих суб'єктивних прав шкода завдавалася третій особі. Наприклад, “якщо, рятуючи свій будинок від пожежі, зруйновано будинок сусіда, щоб полум'я від будинку сусіда не перекинулося на його будинок, той не засуджується як за протиправний проступок і не відшкодовує завдані збитки за Законом Аквілія” (VI. 1) [3, с. 201]. Таким чином, дія, вчинена в умовах крайньої необхідності визнавалася правомірною і не кваліфікувалася як делікт. При цьому обов'язок по відшкодуванню завданої шкоди для її завдавача не виникав.

Тісно пов'язаним із крайньою необхідністю було завдання шкоди при загальній аварії, застосовуючи сучасну термінологію: “Якщо для полегшення качки викидають товари в море, то власники товарів одержують винагороду та саме судно приймає участь у втраті” (II. XI) [2, с. 237].

Характерними ознаками загальної аварії були:

1) пожертви здійснювалися з наміром рятування судна та вантажу від спільної небезпеки;

2) небезпека для судна та вантажу повинна бути спільною.

Спільним між загальною аварією та крайньою необхідністю було те, що вони здійснювалися в умовах надзвичайних ситуацій для рятування як особистих, так й інтересів третіх осіб від реальної небезпеки. На відміну від крайньої необхідності, збитки, як загальна аварія, вже породжують зобов'язання по відшкодуванню шкоди, завданої правомірними діями (тому не були деліктними). Такі збитки розподілялися між судном, фрахтом і вантажем, залежно від їх вартості.

Обов'язковою умовою виникнення деліктних зобов'язань був причинний зв'язок між протиправною дією і шкідливим наслідком, оскільки у Шестикнижжі Арменопула передбачалося відшкодування шкоди потерпілому за рахунок того, хто порушив права іншої особи. Тобто, вимога наявності причинного зв'язку виражалася шляхом вказівки на особу, яка завдала шкоду: “Хто поранить чи заб'є чужого бика чи осла, ... той повинен повернути господарю бика за бика, осла за осла” (VI. VII. 4) [3, с. 244]; “Той, хто вчиняє крадіжку в день ... засуджується до сплати в четверо ...” (VI. V) [3, с. 213], тощо.

Наслідуючи ідеї римських юристів, за Шестикнижжям Арменопула надавали юридичного значення як прямому, так і непрямому причинно-наслідковому зв'язку між протиправною поведінкою людини та її наслідком. Прямий (безпосередній) причинний зв'язок мав місце тоді, коли в ланцюзі подій, які послідовно розвиваються між протиправною поведінкою особи і шкодою, не існує будь-яких обставин, що мають значення для деліктної відповідальності. У тих випадках, коли між протиправною поведінкою особи і шкодою присутні обставини, яким закон надає значення у вирішенні питання про деліктну відповідальність (протиправна поведінка третіх осіб, дія непереборної сили, тощо), наявний непрямий (опосередкований) причинний зв'язок. Наприклад, “той, хто вдарив чи поранив коня, повинен платити в два рази більше, оскільки він (кінь, тварина, — С. Г.) завдав шкоди не своїм тілом” (VI. 1) [3, с. 200].

Тобто, між протиправною поведінкою особи, яка вдарила чи поранила коня, що призвело до завдання конем шкоди наявний непрямої (опосередкований), тому виникав обов'язок її відшкодувати за фактом завдання шкоди, а не за деліктом. Від цього залежав вид санкції, що застосовувався для завдавача шкоди: покладався обов'язок відшкодувати реальну шкоду (збитки) чи штрафну шкоду (збитки).

Покладення на завдавача шкоди обов'язку її відшкодувати передбачала наявність його вини (*culpa*). За римською правовою традицією, вина в деліктних зобов'язаннях розглядалася як відношення людини до своєї поведінки та до її наслідків, що проявлялася у формі умислу (*dolus*) або необережності (*culpa*). За Шестикнижжям Арменопула умисел визначався як злий намір, злість душі, а також обман чи приховання, якщо це пов'язано зі збитками для іншого (I. XII) [2, с. 103]. Тому за умисне завдання шкоди до відповідальності притягувалися навіть неповнолітні: “Неповнолітнім не допомагає вік у злочинах, тобто: коли вони застосували обман чи приховали, і це пов'язано із збитками для іншого” (I. XII) [2, с. 103]; “Вік допомагає неповнолітньому тоді, коли злочин вчинено без злого наміру і не зі злості душі” (I. XII) [2, с. 103].

Під необережність підпадала відсутність необхідної турботи та передбачення. Наприклад, володілець тваринами і звірами (собакою, вовком, левом та ін.) притягувався до відповідальності за наявності своєї вини: “... утримує не на прив'язі на дорозі, де проходять люди чи на прив'язі не так, щоб вона не могла не зашкодити” (VI. 1) [3, с. 199]; “Якщо хтось пожав своє поле і вигнав туди свою худобу, яка завдала шкоду сусідам, які не пожали поле, той одержував 30 ударів і відшкодував завдані худобою збитки” (VI. VII. 5) [3, с. 246].

Необережне завдання шкоди мало наслідком притягнення її завдавача до відповідальності лише у випадках, передбачених законом або договором між контрагентами. На відміну від необережності, за умисне завдання шкоди відповідальність для її завдавача наставала завжди. Навіть, якщо в договорі робилося застереження про відсутність відповідальності за умисел, на думку римського юриста Цельса, таке застереження слід вважати недійсним, через його суперечність принципам доброї совісті [11, с. 529]. Підтвердження такого правила знаходимо в інших сентенціях римських юристів: “Ніяка домовленість не може звільнити відповідальність за злий умисел” (Д.2.14.27.3) [12, с. 279]; “Якщо вчиняється правочин, що потерпілий не буде подавати позов із *furtum* або *injuria*, то він не підлягав виконанню як аморальний; а якщо такі дії вже здійснено, то можна укласти такий правочин (наприклад, про сплату злодієм певної суми потерпілому як компенсації за делікт)” (Д.2.14.27.4) [12, с. 279].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що для виникнення деліктного зобов'язання мала значення форма вини завдавача шкоди, а не лише встановлення факту наявності вини. Однак форма вини завдавача шкоди не впливала на розмір відшкодування, оскільки за будь-якої вини завдавача шкода відшкодувалася в повному розмірі. За зразком римських джерел, у Шестикнижжі Арменопула було закріплено презумпцію вини завдавача шкоди, який повинен був довести, що шкоди завдано з вини третіх осіб, внаслідок умислу чи непереборної сили.

За Шестикнижжям Арменопула до відповідальності за шкоду, завдану деліктом (деліктоздатністю) притягувалися не всі фізичні особи. До переліку неделіктоздатних відносили малолітніх і недієздатних осіб.

Тобто здатність фізичної особи виступати в якості боржника у деліктних зобов'язаннях за римською правовою традицією залежала від її правоздатності та дієздатності, що залежали в свою чергу від трьох факторів:

- 1) статусу волі (*status libertatis*);
- 2) сімейного статусу (*status familiae*);
- 3) здатності усвідомлювати значення своїх дій.

Малолітніми називалися “чоловік до 14 років та жінка до 12 років від народження, перебували під опікою” (I. XII) [2, с. 99]. Тому “малолітні ніколи не виступають учасниками зобов'язальних відносин, крім випадку коли їм завдано збитки чи вони взяли на себе зобов'язання за власної помилки чи обману інших” (I. XII) [2, с. 107].

Звільняючи малолітню особу від обов'язку відшкодувати завдану шкоду за Шестикнижжям Арменопула такий обов'язок покладався за римською традицією на осіб під опікою яких перебував малолітній: "Опіка розглядалася як право і влада, яка дається кому-небудь над вільною людиною для захисту її в малолітстві чи для збереження істинного добробуту" (IV. XI) [2, с. 184]. Тобто опікун відшкодував шкоду, завдану підопічним, за рахунок свого майна (в цьому прирівнюючись до батька сім'ї). Якщо опікуном було призначено мати дитини (коли після смерті чоловіка залишилися діти, якщо вона не вийде вдруге заміж (I. XIII) [2, с. 112], то вона не була зобов'язана платити: "Мати, якщо поручилася за свою дитину, все одно користується екцепцією ("не зобов'язана платити"), а якщо обіцяла віддати придане, то закон її не захищає" (I. XIII) [2, с. 113].

За римською правовою традицією малолітній у віці "наближений до отроцтва (~14 років) здатний до крадіжки і до образи" (I. XII) [2, с. 116]. Тобто закон не пов'язував настання деліктоздатності людини з досягненням конкретного віку.

Завжди до деліктної відповідальності за завдану шкоду притягувалися повнолітні (віком від 25 років) та неповнолітні особи (віком від 14 до 25 років). "Неповнолітнім не допомагає вік у злочинах, тобто: коли вони застосували обман чи приховали, і це пов'язано із збитками для іншого" (I. XII) [2, с. 103]. Єдиною обставиною, що звільняла неповнолітню особу від обов'язку із делікту була скоєння злочину "без злого наміру і не зі злості душі" (I. XII) [2, с. 103]. До неповнолітніх прирівнювалися ті, "хто що-небудь вчинили від страху чи насилля, а також ті, хто потерпів що-небудь чи вчинили внаслідок помилки чи відсутності" (I. XII) [2, с. 106].

Відповідальним за шкоду, завдану тваринами і звірами (собакою, вовком, левом та ін.) вважався їх володілець. За римською традицією передбачалася нокальна відповідальність: "Якщо четверонога тварина завдасть будь-кому шкоди, то дається право позову про видачу тварини чи відшкодування збитку" (VI. 1) [3, с. 199].

За Шестикнижжям Арменопула правом звернутися з позовом із делікту наділялися опікун малолітнього і недієздатного, неповнолітній та повнолітній. Що стосується жінки-опікуна, то діяло римське правило: "Жінка не може подавати кримінального звинувачення, лише тоді, коли справа стосується вбивства її батьків, дітей, хазяїв, які відпустили її на волю, їх дітей і онуків та інших родичів, проти яких вона не може свідчити" (I. XIII) [2, с. 112].

Неповнолітній таким правом наділявся за умови, що він звертався до суду з відома піклувальника, лише тоді його прохання задовольнялося (I. XII) [2, с. 100].

Відносно можливості раба виступати в якості деліктоздатної особи чи потерпілої, збереглися римські ідеї: "Раб не підлягає ніякому позову"; "Раб не може володіти річчю, якою управляє, оскільки він нічим не може володіти"; "Рабство подібне на смерть" (I. XIV) [2, с. 120–121].

Таким чином, ідеї римських юристів щодо інституту деліктних зобов'язань було відтворено у змісті Шестикнижжя Арменопула. В контексті деліктів прогалини у правовому регулюванні заповнювалися Законом Аквілія. Це дозволяє зробити висновок про значення Шестикнижжя Арменопула як джерела пізнання римського приватного права про деліктні зобов'язання, а також Закона Аквілія як діючого римського джерела на українських, молдавських і румунських землях до 1862 р.

Однак авторитет римського права не повинен призводити до сліпої віри в його непогрішність, до віри в те, що далі йти немає куди. Як відзначав І. О. Покровський, засвоївши те, що було створено предками, нащадки повинні працювати далі самі, оскільки правові проблеми не можуть бути вирішені раз і назавжди [11, с. 352].

Список використаних джерел

1. Саидов, А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) [Текст] : [учебн.] / А. Х. Саидов ; [под ред. В. А. Туманова]. — М. : Юрист, 2000. — 448 с.
2. Переводъ Ручной книги законов, или такъ называемаго Шестикнижя, собраннаго отвсюду и сокращеннаго достопочтеннымъ Номофилактомъ и Судьею въ Фессалоникъ, Константиномъ Арменопуломъ [печатанного въ Венеци въ 1766 году] [Текст] : [в 2 ч.]. — Сенатская типографія,

1854. — [изд-іе 2-е; перепечатано с издания 1831 г.]. — Ч. I. — 342 с.
3. Переводъ Ручной книги законов, или такъ называемого Шестикнижя, собраннаго отвсюду и сокращеннаго достопочтеннымъ Номофилактомъ и Судьею въ Фессалоникъ, Константиномъ Арменопуломъ [печатанного въ Венеціи въ 1766 году] [Текст] : [в 2 ч.]. — Сенатская типографія, 1854. — [изд-іе 2-е; перепечатано с издания 1831 г.]. — Ч. II. — 297 с.
4. *Иеринг, Р.* Дух римского права на различных ступенях его развития. Часть первая [Текст] / Рудольф Иеринг. — С.-Петербург, 1875. — 309 с.
5. *Дювернуа, Н. Л.* Пособие к лекціям по гражданскому праву. Обязательства. В связи с замечаниями на проект книги V Гражданского Уложения [Текст] / Н. Л. Дювернуа. — Самара : Изд-во Самарск. гос. экон. акад., 2001. — Часть общая (Отдел I). — 2001. — 320 с.
6. *Кассо, Л. А.* Византийское право в Бессарабии [Текст] / Л. А. Кассо. — М. : Типография Московского ун-та, 1907. — 71 с.
7. *Кассо, Л. А.* Общие и мѣстные гражданскіе законы [Текст] / Л. А. Кассо. — Харьковъ : Типографія Зильберберга, 1896. — 16 с.
8. *Шимановский, М. В.* О местных Законах Бессарабии. Сообщение, сделанное Одесскому Юридическому Обществу [Текст] / М. В. Шимановский. — Одесса, 1887. — 23 с.
9. Законы XII таблиц [Текст] // Римське право (Інституції). — Х. : Одісей, 2000.
10. Дигесты Юстиниана [Текст] : [в 8 т.] / [пер. с латинского Солопова А. И., Литвинова Д. А., Кофанова Л. Л., Соломатина М. Д.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. II. — 2002. — 622 с.
11. Дигесты Юстиниана [Текст] : [в 8 т.] / [пер. с латинского Щеглова А. В., Смышляева А. Л., Мареев А. В. и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. VII. Полутом 2, 2005. — 564 с.
12. Дигесты Юстиниана [Текст] : [в 8 т.] / [пер. с латинского Кофанова Л. Л., Смышляева А. Л., Щеголева А. В., Ляпустина Е. В. и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. I. — 2002. — 584 с.
13. *Покровский, И. А.* История римского права [Текст] / И. А. Покровский. — Мн. : Харвест, 2002. — 528 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 6 від 17 січня 2011 року)*

Надійшла до редакції 18.01.2011

Гринько С. Д. Рецепция института деликтных обязательств римского частного права в Шестикнижжя Арменопула

Осуществлен сравнительный анализ основных начал деликтных обязательств римского частного права и Шестикнижжя Арменопула. Делается вывод о значении Шестикнижжя Арменопула как источника познания римского частного права о деликтных обязательствах, а также Закона Аквилія как действующего римского источника на украинских, молдавских и румынских землях до 1862 г.

Ключевые слова: римское частное право, Шестикнижжя Арменопула, деликтные обязательства, рецепция.

Grinko (Rusu), S. D. A Reception of Institute of Tort Obligations of the Roman Law is in Sixbooks of Armenopul

The comparative analysis of basic principles of Tort obligations is conducted after the Roman private law and Sixbooks of Armenopul. Drawn conclusion about the value of Sixbooks of Armenopul as sources of cognition of the Roman private law about tort obligations, and also Law of Akvilia as the operating Roman source on Ukrainian, Moldavian and Romanian lands to 1862.

Key words: the Roman Private Law, Sixbooks of Armenopul, tort obligations, reception.

